

Dianova N. N. Relations of the higher orthodox clergy and Odessa intelligence in the late 20th century.

The article is devoted to the mainstreams and forms of relations of the higher clergy with Odessa intelligentsia. Fruitful cooperation in the sphere of education and science is shown. The reasons of alienation of a part of intelligentsia from church-religious life are considered.

Ю. С. Клименко

**ДОСЛІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО
ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА У ПРОЦЕСІ
ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ЗНАЇНЬ
НА СЛОБОЖАНЩИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ—
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Ключові слова: Харківське історико-філологічне товариство, історичне краєзнавство, Слобожанщина, Харківський університет.

Ключевые слова: Харьковское историко-филологическое общество, историческое краеведение, Слобожанщина, Харьковский университет.

Key words: Kharkiv Historical-Philological Association, historical study of local lore, Sloboda Ukraine, Kharkiv University.

Активні та всеохоплюючі процеси національно-культурного відродження, що набули в незалежній Україні незворотного характеру, супроводжуються зростанням інтересу не лише до загальної історії нашої держави, а й до минулого окремих її регіонів. У цьому контексті актуальною постає проблема вивчення історії української інтелігенції, зокрема, її внеску у відродження національної культури та розвитку самосвідомості українського народу наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Важливу роль у цьому відіграли створені в останній третині ХІХ ст. офіційні історичні наукові товариства, серед яких важливе місце посідає Харківське історико-філологічне товариство (далі — ХІФТ). Досвід краєзнавчої роботи товариства є корисним саме у зазначений період. Адже в цей час історико-краєзнавчий рух набув цілеспрямованого, цілісного характеру і відрізнявся багатогранністю своїх напрямків. До того ж значна кількість аспектів цього розвитку ще недостатньо розглянута і потребує більш детального вивчення.

Першу спробу вивчення й узагальнення процесу становлення краєзнавчого руху при ХІФТ здійснили його сучасники — члени товариства, викладачі Харківського університету, засновники музеїв, меценати, фахівці з історії тощо. Ці роботи містять значний обсяг фактичного першоджерельного матеріалу щодо проведення окремих історико-краєзнавчих заходів, але практично позбавлені аналізу і необхідного історико-культурного контексту. Даній проблематиці приділялася увага й у радянській історіографії. Варто відзначити роботи Л. П. Калущкої [8], В. Г. Сарбея [15], В. З. Фрадкіна [18], В. С. Шандри [19] та ін. Серед сучасних досліджень слід виокремити праці Ю. Й. Журавського [4], В. Ю. Назаренка [11], О. І. Журби [5], С. М. Куделка та В. К. Міхеєва [10]. Певні аспекти проблеми були розглянуті М. М. Красиковим [9]. У своїх дослідженнях Г. О. Савченко приділяє значну увагу вивченню діяльності окремих членів товариства [13]. Таким чином, сучасна українська історіографія налічує чимало праць з обраної тематики дослідження, що ґрунтуються на нових джерелах, відзначаються використанням оновленого інструментарію методів та оригінальним підходом до питання діяльності наукового осередку. Проте ці роботи стосуються різних аспектів діяльності товариства, у той час як питання впливу ХІФТ на формування національної школи історичного краєзнавства залишається недостатньо вивченим.

Мета статті полягає у висвітленні складного і суперечливого процесу розвитку історико-краєзнавчих досліджень вчених ХІФТ. Основні завдання обумовлені метою дослідження: розглянути питання про передумови й обставини виникнення даного краєзнавчого центру при Харківському університеті; проаналізувати наукові досягнення окремих краєзнавців й визначити їх внесок у вивчення історії регіону й України в цілому.

Ще в першій половині ХІХ ст. університетські центри намагалися закласти концептуальні засади історичного краєзнавства і виробити відповідні методики локальних досліджень. Чимала роль у цій справі належала Харківському університету, який із самого початку свого існування посів визначне місце серед освітянських та наукових центрів не лише Слобожанщини, а й усієї України. Це відобразилося у різнофаховій дослідницькій діяльності вчених, проведенні наукових з'їздів та конференцій,

а також у створенні наукових товариств. Саме вони проводили значну пошукову, видавничу і культурно-просвітницьку діяльність у галузі історичної науки. З одного боку, закладали джерельну базу історичних праць, утверджували документалізм місцевих досліджень, а з іншого — сприяли формуванню загальної та історичної культури населення, піднесенню рівня національної свідомості українського суспільства.

Наукові інституції, які виникали наприкінці XIX — на початку XX ст. відігравали чималу роль у збиранні і первинному осмисленні фактичного матеріалу, створенні відповідних методик дослідження краю. Зауважимо, що зазначений період характеризувався особливою активізацією історичних досліджень. Цьому сприяло створення у 1877 році Харківського історико-філологічного товариства (1877–1919 рр.), на базі історико-філологічного факультету університету. Саме ж товариство стає в цей час одним із найважливіших краєзнавчих осередків в Україні. У його заснуванні та роботі приймали участь насамперед викладачі Харківського університету, серед яких були досить відомі науковці: Д. І. Багалій, В. О. Барвінський, М. С. Дринов, О. Я. Єфименко, Д. П. Міллер, М. М. Плохинський, О. О. Потебня, О. О. Русов, Є. К. Редін, М. Ф. Сумцов, М. А. Федоровський, М. Г. Халанський, Д. І. Яворницький та інші [12, с. 3].

У різний період ХІФТ очолювали видатні вчені: В. К. Надлер (1877–1878 рр.), О. О. Потебня (1878–1890 рр.), М. С. Дринов (1890–1897 рр.), М. Ф. Сумцов (1897–1918 рр.) [7, с. 14]. Діяльність членів товариства головним чином була спрямована на вивчення питань історії Слобожанщини. Як зазначав один із найактивніших членів наукового осередку Є. К. Редін: «...інтерес до вивчення питань, пов'язаних з культурною історією місцевого краю у широкому розумінні цього слова... був завжди головним серед інших наукових інтересів і запитів у діяльності товариства» [9, с. 23]. Вчені вивчали історію краю на підставі архівних джерел, проводили археологічні розвідки й розкопки, займалися пам'яткоохоронною діяльністю. Усі ці дослідження давали змогу популяризувати проблеми краєзнавства, підвищити зацікавленість до них з боку широких наукових та громадських кіл суспільства.

Для більшого залучення різних верств населення до вирішення питань краєзнавчого характеру члени товариства час від

часу друкували програми і оголошення, де пропонували збирати інформацію про речові та письмові пам'ятки, які мали відношення до історії Слобожанщини. Слід відзначити, що ці заходи давали певний результат. Прикладом цього може бути заснування товариством у 1879–1880 рр. етнографічного музею (пізніше музею Слобідської України імені Г. С. Сковороди), власного історичного архіву, з якого потім було влаштовано два головних відділення: Малоросійське (Чернігово-Полтавське) та Слобідсько-Українське (Харківське) [1, т. 2, с. 629–630]. Більшу частину фондів архіву було зібрано саме завдяки багатьом пожертвуванням. На той час це було найбільше сховище документів з історії Лівобережної України. З ініціативи товариства створювалися безкоштовні громадські бібліотеки, читальні. Можливо, саме тому Харківська губернія на початку XX ст. за кількістю бібліотек посідала друге місце в Російській імперії [4, с. 8].

Варто зазначити, що наприкінці XIX — на початку XX ст., на фоні піднесення національної свідомості й формування позитивістського акценту на роль історичного чинника спостерігається посилення інтересу до регіональної історії серед науковців Харківського університету. Значну кількість доповідей, рефератів, наукових монографій було присвячено саме історії місцевого краю, його культурі, літературі, етнографії, історії права та народній поезії. Низку праць, присвячених вивченню рідного краю видають у цей час В. П. Бузескул, Д. П. Міллер, М. Ф. Сумцов, Є. К. Редін та ін. [2; 12]. Надруковані ними роботи свідчать про видатну краєзнавчу діяльність вчених і на сьогоdnішній день відіграють важливу роль у вивченні історії місцевого краю. Провідними рисами краєзнавчих досліджень цього періоду є певна хронологічна дистанція між дослідником та його об'єктом, підвищений інтерес до фактів політичного життя, церковної історії, етнографізм досліджень. Так, у 1894 році з ініціативи товариства розпочинаються щорічні розкопки курганів та городищ Харківської губернії [12, с. 38]. Результати археологічних досліджень обговорювалися на засіданнях ХІФТа. Тоді ж стають регулярними етнографічні експедиції.

Проте найбільш яскравий період у розвитку історико-краєзнавчих досліджень у Харківському університеті в галузі

історичної науки пов'язаний з ім'ям визначного українського вченого Д. І. Багалія (1857–1932 рр.), який відомий як неперевершений знавець історії Слобожанщини, авторитетний дослідник минулого Лівобережжя, Південної України, Чернігово-Сіверщини, фахівець у сфері історіографії, джерелознавства, історичної географії, археології та інших ділянок українознавства. Науковець сформував власну історичну школу. Під його керівництвом плідно працювали вихованці Харківського університету М. М. Бакай, М. М. Плохинський, В. О. Барвінський та ін.

Одним із напрямків діяльності ХІФТ було відкриття у Харкові пам'ятників видатним діячам української літератури та культури Слобожанщини. Результатом роботи у даному напрямі стало створення Квіткінської комісії на базі товариства. До складу комісії входили: Д. І. Багалій, А. В. Ветухов, В. І. Савва, Є. І. Трефільєв та М. М. Баженов [7, с. 5]. На своїх засіданнях вчені обговорювали питання про форми та засоби участі товариства у спорудженні та відкритті пам'ятників.

Деякі члени Харківського історико-філологічного товариства активно працювали у комітетах і комісіях Харківського товариства поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.). Так, у 1892 році був створений педагогічний відділ на базі ХІФТ, котрий довгий час очолював М. Ф. Сумцов. Його членами були відомі вчені Д. І. Багалій, В. Я. Данилевський, В. Ф. Левицький, Д. П. Максименко, Ф. А. Павловський, П. Ф. Твердохлебов та інші [6, с. 56]. Зауважимо, що Харківське товариство грамотності завдяки своїй діяльності мало досить вагоме значення. Цей факт засвідчує програма видання літератури, яка друкувалася за багатьма напрямками і охоплювала такі вектори досліджень, як духовно-моральний, художньо-белетристичний, історичний, географічний, природно-історичний, прикладний та довідковий.

Діяльність Харківського товариства поширення в народі грамотності та історико-філологічного товариства була справжнім прикладом колективного співробітництва прогресивної інтелігенції — вчених, викладачів гімназій, народних учителів, земських діячів, членів органів міського самоврядування, які об'єднали зусилля для проведення широкої науково-просвітницької роботи серед народу.

Слід зазначити, що Харківське історико-філологічне товариство виховало не одне покоління невтомних дослідників краю. На його засіданнях, у публікаціях членів товариства висвітлювались погляди щодо формування наукових засад історичного краєзнавства, організації дослідницької роботи, вдало поєднувалися як наукові, так і аматорські форми діяльності. Результати своїх досліджень ХІФТ опубліковувало у науково-популярному збірнику й віснику [3; 16]. Так, у «Збірнику ХІФТ» містилися аналітичні статті з української історії та культури, повідомлення про розкопки городищ та курганів на території Слобожанщини, а також багато унікальних фольклорно-етнографічних матеріалів. Видання зосереджує велику кількість мемуарів, заміток, історико-статистичних матеріалів, наукових статей, які мали безпосереднє відношення до історії минулого та тогочасного життя Слобідської України.

На сторінках «Вісника ХІФТ» відображався і фіксувався історичний час з його провідними ознаками: суспільно-соціальним та економіко-правовим статусом, рівнем матеріального і духовного розвитку та станом національної самосвідомості. Насичені різноманітною історичною, етнографічною, літературно-бібліографічною інформацією численні повідомлення, виписки з регіональної преси, тексти архівних документів стали вагомим джерелом для українознавчих досліджень та краєзнавчих характеристик регіону.

Слід підкреслити, що кінець XIX — початок XX ст. — це час активізації наукових розробок з регіональної історії у Харківському університеті, пов'язаний передусім з поліпшенням умов для наукової діяльності і початком роботи в університеті молодих і талановитих істориків. Саме у цей період ХІФТ став визначним культурно-освітнім центром, осередком різноманітних українознавчих досліджень. Під час революції 1905–1907 рр. прогресивні вчені і студенти Харківського університету виступили за вільний розвиток української мови, науки, культури, за впровадження українознавчих кафедр, які б створили достатнє підґрунтя для становлення та розвитку історичного краєзнавства. Хоча цю ідею не вдалося втілити у життя, видатні науковці товариства (Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов, М. Г. Халанський) розпочали викладати курси з історії України, української мови та літератури. Таким чином, офіційна заборона

українського слова в Російській імперії не могла перешкодити співпраці українських краєзнавців і навіть появі у місцевих виданнях праць українською мовою. Проте, це були автентичні історичні документи, записи народних пісень, оповідань, приказок, тобто матеріали, які мали велике значення для пізнання місцевого краю. Отже, усі ці дослідження давали змогу популяризувати проблеми краєзнавчої науки, підвищити зацікавленість до них з боку широких наукових та громадських кіл суспільства, сприяли благодійництву.

Незважаючи на це, в Україні, як і раніше, був досить помітний контраст між багатотою, яскравою історією, давньою самобутньою культурою народу та очевидною неповнотою їх літературно-наукового відображення. Поступово, хоча і в тісних рамках самодержавної імперської ідеології набирали все більшого розмаху дослідження рідного краю. Краєзнавча, історико-етнографічна робота, започаткована членами Харківського історико-філологічного товариства, видатними діячами освіти та культури, активно продовжувалась до початку Першої світової війни. За роки свого існування ХІФТ виховало плеяду дослідників регіону, які в післяреволюційний період очолили численні краєзнавчі осередки не лише на Харківщині, але й на території всієї України.

Отже, у сучасних умовах формування національної самосвідомості та активізації інтересу до історичної спадщини українського народу, автентичне відтворення перебігу громадсько-просвітницьких заходів, проведених ХІФТ, має не лише наукове, але й виховне значення. Саме тому науковий аналіз історико-краєзнавчої діяльності науковців товариства, їх творчого доробку дає можливість не лише реконструювати історію формування краєзнавчих досліджень, але й визначити місце історичного краєзнавства в контексті розвитку історичної науки.

Простеживши науково-організаційну діяльність цієї потужної наукової інституції у галузі історичного краєзнавства, слід відзначити вагомий внесок окремих вчених — членів ХІФТ у процес розгортання регіональних досліджень. Зокрема, наукові праці Д. І. Багалія, В. О. Барвінського, М. С. Дрінова, О. Я. Єфименко, П. В. Іванова, Д. П. Міллера, М. М. Плохинського, О. О. Потебні та інших вчених університету, створе-

ні на основі критично-опрацьованих джерел, стали основою для розвитку національної історичної науки, поглибленого вивчення питань минулого Слобідської України. На особливу увагу заслуговують історико-краєзнавчі дослідження професора М. Ф. Сумцова та М. Г. Халанського у сфері місцевої етнографії та фольклористики.

У зазначений період українська інтелігенція, у тому числі й професорсько-викладацький склад Харківського університету, застосовувала різні форми і методи для організації українознавчих досліджень з місцевої історії та популяризації національної культури. Члени товариства розробляли важливі історико-краєзнавчі питання, друкували цінні статті з проблем української історії, етнографії, фольклористики, літературознавства, мистецтвознавства тощо, які не втратили свого наукового значення і сьогодні. Таким чином, протягом тривалого часу ХІФТ відігравало провідну роль у процесі формування історико-краєзнавчих досліджень в Україні. Його заснування стало поворотним моментом у розвитку Слобідського краю, поступово перетворило його на один із найбільш розвинутих у науковому та в освітньому відношенні регіонів. Саме завдяки багатогранній діяльності науковців Харківського історико-філологічного товариства, розвиток історичного краєзнавства на Слобожанщині та Лівобережній Україні був піднесений на високий рівень.

Незважаючи на наявність значної кількості публікацій, зазначена нами проблема висвітлена в історіографії досить неповно. Зокрема, потребують вивчення такі питання, як роль державних органів та громадськості у дослідницькій роботі товариства; вплив соціально-економічних та суспільно-політичних факторів на наукову діяльність ХІФТ; внесок маловідомих краєзнавців у розвиток історико-краєзнавчих досліджень товариства на Слобожанщині.

Джерела та література

1. Багалеї Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): [ист. монография в 2-х томах] / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер — Репринт. изд. — Т.1. — Х.: кн. фабрика им. М. Фрунзе, 1993. — 572 с.; Т.2. — Х.: кн. фабрика им. М. Фрунзе, 1993. — 982 с.
2. Багалеї Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Багалеї Д. И.,

- Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. — Харьков: Изд-во университета, 1906. — 303 с.
3. Вестник Харьковского историко-филологического общества: в 5 вып. / [ред. Редин Е. К.]. — Харьков: Печатное дело, 1911—1914.
 4. Журба О. І. «Неісторіографічне» в формуванні регіональної історіографії Слобожанщини / Журба О. І. // Харківський історіографічний збірник. — Х.: Вид-во НУА, 2006. — С. 112–156.
 5. Журавский Ю. Й. Исторический факультет Харьковского университета: очерк истории / Журавский Ю. Й., Зайцев Б. П., Мигаль Б. К. // Вісник Харківського університету. — Х., 1991. — № 357 — С. 4–38.
 6. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909 / [сост. А. Дидрихсон]. — М., 1911. — 261 с.
 7. Историко-филологический факультет за 100 лет его существования (1805—1905) / [под ред.: М. Г. Халанского и Д. И. Багалия]. — Х., 1908. — 200 с.
 8. Калущкая Л. П. Предисловие // Систематический указатель к периодическим изданиям историко-филологического общества при Харьковском университете за 1886–1914 гг. [сост. Э. С. Беркович]. — Х., 1955. — С. 3–8.
 9. Красиков М. М. З історії вивчення Слобожанщини / Михайло Красиков // Краєзнавство. — 1995. — № 1–4. — С. 19–23.
 10. Міхеев В. К. Про розвиток історичного краєзнавства у Харківському університеті / В. Міхеев, С. Куделко // VIII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство і культура» — Ч. 1. — Х., 1997. — С. 11–24.
 11. Назаренко В. Ю. Харьковское историко-филологическое общество. Вопросы литературоведения / Назаренко В. Ю. — Х.: АО «Бизнес информ», 1999. — 288 с.
 12. Редин Е. К. Ученая деятельность историко-филологического общества при императорском Харьковском университете за первые 25 лет существования (1877–1902) / Редин Е. К. — Харьков, 1904. — 83 с.
 13. Савченко Г. О. Академік Микола Сумцов — історик Харкова / Г. Савченко // Краєзнавство. — 1995. — № 1–4. — С. 31–45.
 14. Савчук В. О. Традиції університетської науки в історико-краєзнавчому русі України 20-х рр. XX ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: [зб. статей] / В. О. Савчук. — К., 2004. — Вип. 28. — С. 318–333.
 15. Сарбей В. Г. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України: (До 100-річчя заснування та початку діяльності) // УІЖ. — 1977. — № 12. — С. 99–103.
 16. Сборник Харьковского историко-филологического общества: в 14 т. / [сб. науч. трудов / ред. Редин Е. К.]. — Х.: Печатное дело, 1886—1905.

17. Филиппенко Р. И. Е. К. Редин — член Харьковского историко-филологического общества/ Филиппенко Р. И. // Краєзнавство. — 2000. — № 1–4. — С. 30–41.
18. Фрадкин В. З. Харьковское историко-филологическое общество (1877–1919) / Фрадкин В. З. // История и историки: [историографический ежегодник]. — М.: Наука, 1982. — С. 223–249.
19. Шандра В. С. К истории деятельности Харьковского историко-филологического общества // Археологический ежегодник за 1985 год. — М., 1986. — С. 221–229.

Анотації

Клименко Ю. С. Исследовательская деятельность Харьковско-го историко-филологического общества в процессе формирования историко-краеведческих знаний на Слобожанщине в конце XIX — начале XX вв.

В статье освещаются краеведческая деятельность историко-филологического общества при Харьковском университете, вклад отдельных исследователей региона и их усилия по сохранению и популяризации культурного наследия Слобожанщины в конце XIX — начале XX вв. На основании широкого круга источников определены основные направления, формы и методы региональных исследований научного центра.

Klymenko Y. S. Research activity of Kharkiv Historical-Philological Association in the forming of historical knowledge in Sloboda Ukraine in the end of the 19th — in the beginning of the 20th centuries.

The article examines the historical and regional scientific activity of Historical-Philological Association at the Kharkov University, the influence of individual researchers in the region and their efforts to preserve and develop cultural heritage in Sloboda Ukraine in the end of the 19th — in the beginning of the 20th century. There were identified the main directions, forms and methods of regional scientific research centered on the basis of a broad range of sources.